

Etika

ETIKA KAIP PIRMOJI FILOSOFIJA: SENAMADIŠKA AR ŠIUOLAIKIŠKA?

Skirmantas Jankauskas

Vilniaus universiteto Filosofijos katedra
Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius
Tel. (370 5) 2 66 76 17
Faks. (370 5) 2 62 79 50
El. paštas: S.Jankauskas@tic.lt

Straipsnyje glaustai aptariama E. Levino etikos kaip pirmosios filosofijos samprata. Parodoma, kad pati etikos galimybė XX ir XXI amžių sandūroje yra kompromituojama teoriškai postmodernistinio mąstymo prielaidų, o praktiškai paties gyvenimo tragiškų įvykių. Nepaisant to, E. Levinas ne tik stengėsi pagrįsti etiško elgesio prasmingumą, bet etiškumo perspektyvoje performulavo pačios filosofijos pamatinį siekį. Jis atkreipė dėmesį į tai, kad iškiliasi filosofijos klasikais – Platonas, Descartes, Kantas – vienaip ar kitaip nurodė į etiškumą kaip į filosofavimą apibrėžiančią galutinę instanciją. Viena opiusių nūdienos žmogaus dvasinių problemų yra žmogaus autentiškumo problema. Logiškai šią problemą provokuoja garsioji Descartes'o ištara 'cogito ergo sum'. Veido fenomenologijoje atskleidamas etinių imperatyvų kilmę arba, jo paties žodžiais tariant, besiaiškindamas etikos prasmę, E. Levinas pagreičiui nurodo ir minėtos problemos sprendimo būdą. Santykyje su Kitu užsimezganti atsakomybė, besiskleidžianti žinomais etiniais imperatyvais, daro žmogų ypatingą, nes šiame subjektyvybės mazge žmogus yra nepakeičiamas.

Reikšminiai žodžiai: protas, laisvė, būtis, autentiškumas, gėris.

Gal ir keista būtų kalbėti apie praeito šimtmečio pabaigos filosofo šiuolaikiškumą. Vien laikmetis, rodytųsi, jam jau garantuoja šiuolaikiškumą, kurį dar neapibrėžtai būtų galima traktuoti kaip žengimą koja kojon su laikmečiu. O kas gi filosofą daro nūdienišką? Į ką jis turėtų lygiuotis, kad būtų savojo laikmečio mąstytojas? Ortega y Gasetas, matyt, pasakytų, kad filosofas turėtų žinoti ir byloti laikmečio temą. O kas gi galėtų būti nūdienos laiko tema?

Postmodernistai vienu balsu išvardytą daugybę dalykų: fragmentiškumas, epizodiškumas, neapibrėžtumas, pliuralistiškumas, aporiškumas ir t. t. Ir visi tie nūdienos (ne)apibrėžtumai, regis, niekaip nesiderintų su tradicine etikos kaip žmogaus elgesį normuojančių taisyklių rinkinio samprata. Ne itin su tradicine etikos samprata rezonuotų ir pati nūdienos žmogaus elgsena, kuri kartais jau peržengia bet kokias proto ribas. Ar dar galima kaip nors

pagrįsti ir pateisinti, pavyzdžiui, 2004 m. rugsėjo 11 d. įvykius Niujorke ar kiek vėlesnes vaikų žudynes Beslane? Ir ar ne paikai atrodytų tokiose aplinkybėse etiška nuostata, reikalaujanti atsukti kitą veido pusę dar vienam antausiui? Ar bėra prasmės žaisti etikos „žaidimą“ su tokio „žaidimo“ taisykles atvirai ignoruojančiais žaidėjais? Ar taisyklių nesilaikymas neatpalaiduoja tokiai pat nuostatai? O gal viską išlaisvinusioje postmodernybėje kaip tik būtų racionaliausia teroristų nuostata, numatanti žaidimą be taisyklių su tais, kurie dar paikai laikosi taisyklių? Šiame kontekste Levinas su savo etikos prasmės paieškomis, su savąja nežmoniška absoliučios atsakomybės samprata tikrai atrodytų senamadiškas. O juk Levinas tikrai žinojo etiką kompromituojančius dalykus, nes buvo žydas, ir labiausiai žmoniškumą sukompromitavęs praeito šimtmečio įvykis – Antrasis pasaulinis karas – jo tikrai neaplenkė. Ir vis dėlto Levinas pakylėtai kalba apie Kito akivaizdoje susimezgantį subjektyvybės mazgą – atsakomybę už Kitą, prasismelkiančią iki atsakomybės už visą žmoniją. Tokią atsakomybę demonstravo Kristus, apie tokią kalbėjo Dostojevskis ir teoriškai tokią atsakomybę galima išmąstyti, t. y. tokios atsakomybės samprata iš principo yra galima. Bet taip pat teoriškai nesunku išmąstyti, kad tokios atsakomybės iš tikro kaip ir nėra. Juk ji nėra ontologiškai būtina, t. y. bet kokios atsakomybės galima išvengti. Kokia galėtų būti atsakomybė, jei, anot Nyčės, Dievas miręs? Prieš ką atsakyti ir už ką, jei viskas ar beveik viskas galima? Jei vertybių, taigi ir prasmės, jau nėra, tai logiškai išplaukia dar Camus suformuluota išvada apie žmogaus laikyseną absurdo akivaizdoje – išgyventi kuo daugiau. Ir etiškumą tada gal dar būtų galima interpretuoti vien kaip ypatingų emocijų teikiančių žmogiškojo žaidimo atvejį, kurį galima rinktis greta kitų, tikintis vien to paties –

išgyventi kuo daugiau. Tačiau gyventi vien kiekybės chaosu žmogus negali. Jei ir gali, ir gyvena, tai kai kam to vis maža. Juk podokartinis žmogus jau išdidžiai taria: *ogito, ergo sum*, t. y. veikia ir kalba pirmuoju asmeniu, ir jo „aš“ vienaskaita bent jau formaliai jį įpareigoja siekti būti vieninteliu ir ypatingu. Todėl, kasdienio gyvenimo pasmerktas daugybei vaidmenų ir jau jam pačiam akivaizdžiai suvokiamam teatrališkumui, žmogus ilgisi tikrumo, t. y. vienintelio tikro vaidmens, kuriuo galėtų gal net patikėt nesant vien vaidmeniu. Šios autentiškumo vilties, šio noro turėti savo uostą pasaulyje ir galimybę nuleisti jame prasmės inkarą nenumalšina net iš pažiūros toks patrauklus išgyvenimų kiekybės užmojis. Nenumaldo šios vilties savo pesimistiškąja išvada – viskas žmogiška pernelyg žmogiška – viską peršviečiantis ir dėl to suprastinantis protas. Mat žmogus, pats dažniausiai to net nesuvokdamas, pasak Herakleito, vis linkęs gyvenime miegodamas pasišviesti mirtimi, t. y. kartkartėmis pabudęs savo laikinumo akivaizdoje stvertis prasmės gelbėjimo rato. Nes kas gi jam lieka, kai jį totaliai neigia mirtis, jei ne gintis prasmės viltimi. Levinas jaučia šį žmogaus alkį ir mėgina nurodyti vietą, kur nūdienos žmogus dar gali tikėtis prasmės.

Levinas tartum nekreipia dėmesio į visas praeito šimtmečio antrosios pusės insinuacijas etikos atžvilgiu ir tarsi imasi gaivinti numirėlį. Ir ne šiaip gaivina, o kelia ant aukščiausio pjedestalo. Etika jam yra pirmoji filosofija arba metafizika. Taip pasakyti galėjo nebent graikai, tačiau jie dar nemokėjo taip kalbėti. Tačiau ar kita sako nūdienos žmogui garsioji Platono išlara *Valstybės* šeštojoje knygoje: „...pažiniems daiktams gėris suteikia pažinimą, buvimą ir esmę, nors pats gėris nėra būtis; reikšmingumu ir galia jis pranoksta ją“ (Platonas 1981: 240)? Matyt, tą patį sako, bet tik kita, antikvai specifine kalba. O Levinas – ar jis tik įsmeina

platoniską ištarą? Ar jis teatlieka hermeneutinį judesį – tik išskleidžia jau ten slypėjusį turinį? Ar duota dar kas nors pograikiškajai filosofijai, išskyrus pastabų gausinimą Platono filosofijos paraštėse? Ar tokia jau drastiška atrodytų A. Šliogerio taip dažnai kartojama frazė, kad tik graikai filosofavo? O paskesnieji? Tik mokėsi, interpretavo, hermeneutizavo ar jau kur kas blogiau, pametę kelią dėl kokio nors siauro takelio, pavyzdžiui, pozityvistinio takelio, vis iškraipydavo graikiškąjį mąstymą. Argi filosofija vis ne apie tą patį žmogiškąjį gyvenimą? Taigi, anot Levino, ar nereikėtų „suprasti filosofijos problemą kaip žmogaus prasmės problemą“ (Levinas 1994: 13)? O ir graikiškosios filosofijos eudaimonistinis siekis – argi jis nėra prasmingos žmogaus pilnatvės siekis? Ar kas nors kita rūpi paskesniems filosofijos klasikams? Jei net šiuolaikiniam mąstymui pamatus klojantis Descartes, kuriam tiesiogiai rūpėjo, rodytusi, vien įtikrinti dviejų pažinimo alternatyvų išprovokuotoje abejonėje suspenduotą žinojimą, jei net jis veikiai savo samprotavimais atsiremia į Dievą kaip begalybę, argi tai neliudija filosofijos etinio pašaukimo? Juk ir čia filosofuojantis mąstymas konstatuoja savo priklausomybę nuo jį viršijančios esybės, kuri vėlgi yra etinė savo esme. O ar ką kita numato Kanto užmojis apriboti protą, taip paliekant vietos tikėjimui? Kitaip tariant, jei filosofija, besiaiškindama savo prigimtį ir paskirtį, veikiai ir galiausiai atsiremia į etinės prigimties dalykus, argi tai neliudija tos nepaprastai lakoniškos ir tiek pat talpios Levino frazės: etika yra pirmoji filosofija. Bet pamėginkime išskleisti šios lakoniškos tezės turinį. Pirmoji filosofija arba metafizika jau minėtų graikų palaiminimu reiškė ne ką kita, o filosofijai pamatinių dalykų teorinį apmąstymą, t. y. apmąstymą tų dalykų, kuriuos filosofija veikiai pasiekia ieškodama galutinių „priežasčių“. Net Aristotelis kalba

apie tuos dalykus kaip apie „priežastis“, nes antika dar mąsto šiapus tikėjimo, o todėl dar šiapus ontologijos ir aksiologijos, taigi teoriškai pasiekiamas esybės dar apmąsto su tikėjimo primestomis ontologinėmis ir vertybinėmis priemaisomis. Todėl net Aristoteliui ta instancija, kurią galiausiai pasiekia filosofuojantis teorinis mąstymas, yra tą mąstymą tematizuojanti ir išjudinanti galutinė „priežastis“ – „nejudantis variklis“, kurio prigimtis vėlgi yra gėris. Mąstymui jis yra tik „formų forma“ arba absoliuti forma, t. y. visiškai netematizuojamas dalykas, kurio atžvilgiu mąstymas tegali konstatuoti savo visišką teminę ir funkcinę priklausomybę. Ar ne apie tą patį, tik kita, jau mūsų amžiaus kalba šneka Levinas? Juk ir jo požiūriu mąstymą išjudina ir tematizuoja pačiam mąstymui netematizuojama „priežastis“ – veidas. Veidas steigia etinį savo esme santykį arba sakymą, o filosofijai teduota apmąstyti tik tai, kaip tas sakymas nutinka mąstyme, t. y. tik tai, kas pasakyta. Descartes’ui legalizavus *cogito ergo sum* formulę, žmogus jau ima abiem kojomis remtis ta formule numatomu vienaskaitiniu ego. Tai neišvengiamai pareikalauja peržiūrėti ligtolinio santykio su Dievu, arba gėriu, pobūdį. Kol žmogus viena koja rėmėsi į tikėjimą, o kita – į mąstymą, ir teikdamas prioritetą tikėjimui menkino savąjį aš, tol Dievas savo universalia ir dėl to anonimiška prigimtimi tarsi vertė žmogų išsižadėti individualumo. Individualumui pasidarius radikalia ir konstituciška žmogaus apibrėžtimi, neišvengiamai turėjo keistis žmogaus santykis su Dievu. Kadangi Dievas savo prigimties keisti negali, tai santykį su juo individualumo siekiantis žmogus turi įtarpinti sau gimininga esybe, t. y. tokiu pat individualiu žmogumi. O jau tada Dievas tarsi atsiduria šalia žmogiško santykio, ir kai kurie filosofai ryžosi padaryti išvadą, kad ir apskritai nuošalėje. Teisę į pilnakraujį gyvenimą atgavęs

žmogus iš pradžių tarsi atkeršija Dievui už tai, kad šis dėl savo anemiškos prigimties taip ilgai vertė žmogų bjaurėtis kūnu ir kasdieniu gyvenimu, o todėl išstremia Dievą iš savo gyvenimo. Tačiau žmogišką santykį reabilituojantys ir giliau žvelgiantys filosofai randa Dievui deramą vietą anapus tarpžmogiško santykio: Dievas lieka tą santykį normuojančia galia, o jo žmogiškasis įvaizdis tampa ženklų, primenančiu žmogui žmoniškumo misiją. Mat kasdienis gyvenimas vis perša mintį, kad žmogus žmogui yra tarsi vilkas, o Dievo įvaizdis vis primena – žmogus yra žmogui. Tai į tą įvaizdį reikia reisykiais pakelti akis, tarsi pasitikrinant, ar aš vis dar žmoniškas savo artimui. O ir savąjį gerumą – žmoniškumą – tada jau galima skirti vien artimui – Kitam, kuris širdyje yra vargšas ir reikalingas tavo rūpesčio. Žmogus yra reikalingas vien žmogui, o ne Dievui ar kokiam stabui. Tik stabai išgyvena saulėlydį, tačiau ne tai, ką jie liudija. Visos revoliucijos savo įkarštyje griaua senus paminklus ir taip pat entuziastingai stato naujus, tačiau atvėsus revoliucijos įtūžiui, vieni ir kiti paminklai jau stovi greta ir liudija žmogaus dvasios polėkį. Levinas tarsi reabilituoja nūdienos žmogui tuos be galo reikšmingus dalykus, kurių kai kurie filosofai vos nepradangino kartu su žmogaus pasitikėjimo nustojusiais stabais. Mat jį išlaisvinusiu protu pernelyg įtikėjęs žmogus, tarsi užsidaro protingoje būtyje ir esmėje. O būtyje viskas yra protu aprėpta, nusavinta, o todėl bent jau iš principo įvaldoma ir sava. Čia žmogus jaučiasi saugiai, jaukiai, taigi – namie. Todėl jis jau ir nebenori suprasti ir pripažinti, kad yra dar šis tas ir netgi reikšmingesnio anapus, nes jis nenori prarasti, kaip jam rodosi, taip nelengvai išsikovotos laisvės. Tačiau dar Paskalis labai poetiškai kalbėjo, kad širdis turi savo protą, kurio protas nepajėgus suprasti. O jau visiškai nedviprasmiškai apie tą širdies protą prabyla M. Buberis, atskirdamas protui

taip pažįstamą, t. y. atpažįstamą kaip savą, *aš-tai* ir tik negatyviai iš proto pozicijų apibrėžiamą *aš-tu* bei nurodydamas ir pabrėždamas to netematizuojamo *aš-tu* – individualaus autentiškumo galimybę žadančio santykio – viršenybę buhalteriskai tvarkingo *aš-tai* atžvilgiu. O Levinas patikslina prieigą prie tos esybės, atkreipdamas dėmesį į tai, kas visada buvo tarsi šešėlyje ir likdavo nepastebima pernelyg į save įsigilinusiam ir tik sau giminingų dalykų ieškančiam protui. Juk neišreikšta pažinimo prielaida yra manyti, kad tai, ko siekiama pažinti, turi būti protinga. Kaip čia neprisiminti Hegelio, kuris šią proto nuostatą tiesiog suabsoliutino: viskas protinga, kas tikra, ir viskas tikra, kas protinga. Šitai protas neišvengiamai save hermetizuoja, arba, kaip pasakytų Levinas, totalizuoja ir darosi aklas ir kurčias tam, kas nemažtoma. Pažintiniu požiūriu ši nuostata labai optimistiška, nes teikia viltį aprėpti ir be nuosėdų sugerti visą pasaulį. Tačiau ši viltis kartkartėmis subliūkšta, kai protas susiduria su netotalizuojamais dalykais, pavyzdžiui, kai protu besivadovaujantis „individas neįveikia mirties baimės ir nesusitaiko su ypatinga savo lemtimi“ (Levinas 1994: 76). Proto ribotumą jautė ir nepasidrovėjo konstatuoti jau ir kai kurie minėti klasikai. O Levinas ne tik nepasidrovė, bet sukritikuoja protą bene radikaliausiai ir adekvačiausiai po Kanto. Ir ne tik sukritikuoja, bet neišsižadėdamas teorinio mąstymo požiūrio sugeba išsamiai aptarti ir tai, apie ką po radiklios proto kritikos net Wittgeinsteinas patartų tylėti. Levino veido filosofija, nurodanti į etinio savo prigimtimi žmogiško santykio autonomiškumą ir prioritetiškumą teorinio mąstymo atžvilgiu, yra būdas atverti protingam, perfrazuojant Nietzsche, pernelyg, t. y. iki kvailumo, protingam neregiumi įžvalgą anapus regėjimo, t. y. anapus vien mažtosios būties ir esmės. Kito veidas išmuša žmogų iš

saugaus proto balno, nes veidas prašo, klausia, verčia atsiliepti ir veikia atsakyti. Pro proto uždangą prasprūsta etinis reikalavimas, ir žmogaus pečius užgula atsakomybė. Apie šios atsakomybės mastą net neįtaria totalizuojantis nūdienos žmogus, kuris kartais, patikėjęs savojo proto visagalybe, nejučia ima taikytis į Dievo vietą. O juk Dievas tai ir dar nežmoniška atsakomybė. Kaip galima taikytis į Dievo vietą, nebūnant nežmoniškai žmoniškam? Tačiau net tas, kuris nesitaiko į Dievo vietą, negali išvengti tos nežmoniškos atsakomybės, nes etinis pašaukimas užgula kiekvieno žmogaus pečius. Jei mes nebetikim ir nebepasitikim Dievu, tai kuo tada belieka pasitikėti, jei ne savimi pačiais? Bet tada Dievo reikalas virsta žmonių reikalu. Ir kas iš mūsų turi atsiliepti? Kas, jei ne aš, kalbantis ir veikiantis pirmuoju asmeniu? Ir kiek aš turiu užsikrauti ant savo gležnų pečių? Kiek, jei ne viską? Ar gniuždo mane tokia atsakomybė? Ar aukština? Niekas man negali atsakyti. Tik aš, nes esu vienintelis ir nepakeičiamas. Levinas atskleidžia anapus būties ir esmės slypinčią atsakomybę, kuri bekraščiamame postmodernizmo informacijos sraute dreifuojančiam nūdienos žmogui teikia individualumo ir autentiškumo

viltį. Susitikdamas kitą žmogų, esi užklašiamas ir priverstas atsiliepti, o atsiliepdamas jau ir atsakyti. Akistatoje su veidu pasirodančios atsakomybės nepajėgus suprasti kasdienis protas, nes ši atsakomybė neartikuliuojama pagal to proto principą „aš tau, tu man“. Mat tai yra atsakomybė, kuri nesirenkama, bet kuri pasirenka žmogų ir kuri kaip tik dėl to gali jam pasidaryti tikru inkaru pasaulyje; inkaru, kurio jis negali pakelti kada panorėjęs, kaip kad jam įprasta proto sferoje. Tačiau ši proto negalia virsta žmogaus triumfu, nes žmogus tik taip gali neatšaukiamai apsibrėžti pasaulyje ir tapti ypatingas. Juk pats žmogus yra atsakingas. Sunki ta našta, nežmoniškai sunki, tačiau tuo pat metu ir saldi jos žadama autentiškumo garantija. Gal ir paburnoja motina ant jai rūpestį keliančio vaiko, gal net kartais pasibaisėja suvokdama, kad visam gyvenimui yra tapusi įkaitu to, kuris visiškai negyvena taip, kaip jai norėtusi. Bet susvyravus tam neatšaukiamam ryšiui, ar kartais jai neišsprūsta nevalingai keisti žodžiai: kam aš būčiau, jei tavęs vaike nebūtų. Protas to nesupranta, bet širdžiai tai tikra, nes pirmoji filosofija yra etika, o ne ontologija.

LITERATŪRA

Herakleitas (1997). *Fragmentai*. Vilnius: Baltos lankos.

Dekartas, R. (1978). *Rinkiniai raštai*. Vilnius: Mintis.

Levinas, E. (1994). *Etika ir begalybė*. Vilnius: Baltos lankos.

Levinas, E. (2001). *Apie Dievą, ateinantį į mąstymą*. Vilnius: Aidai.

Platonas (1981). *Valstybė*. Vilnius: Mintis.

ETHICS AS THE FIRST PHILOSOPHY: OUTDATED OR MODERN?

Skirmantas Jankauskas

Summary

The article deals with Emanuel Levinas' conception of ethics as the first philosophy. It is shown that the very possibility of ethics is compromised both theoretically by presuppositions of postmodern thinking and practically by tragic events of life itself. Regardless of that, Levinas not only substantiated the meaningfulness of ethical conduct, but also reformulated the fundamental goals of philosophy in the ethical perspective. He paid due regard to the fact that the most outstanding classical philosophers – Plato, Descartes, Kant – in one or another way indicated ethical matters as fundamental instances that constituted philosophy. The problem of the uniqueness of a person is one of

the fundamental spiritual problems faced by man nowadays. The problem is logically presumed by the famous Cartesian formula 'cogito ergo sum' which substantiates ego as a thinking thing. Levinas revealed the origins of ethical imperatives in his phenomenology of Face at the same way presenting a solution of the problem mentioned above. The responsibility that emerges in relations with Other and reveals itself in the fundamental ethical imperatives makes a person unique, because a person is unsubstitutable in this knot of subjectivity.

Keywords: reason, freedom, being, authenticity, good.

Įteikta 2006 01 13